

SAMARQAND VILOYATI QARLUQ SHEVALARIDA KELISHIKLARNING QO‘LLANILISHI

Tillabayeva Zilola Rahmatillayevna

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),

O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

УПОТРЕБЛЕНИЕ СПРЯЖЕНИЙ В КАРЛУКСКИХ ДИАЛЕКТАХ САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ

Тиллабаева Зилола Рахматиллаевна, доктор философии (PhD) по филологическим наукам, Независимый научный сотрудник Узбекско-Финляндского педагогического института

e-mail:

tillabayeva87@bk.ru

[Orcid:0009-0005-1562-](https://orcid.org/0009-0005-1562-307X)

[307X](https://orcid.org/0009-0005-1562-307X)

USE OF CONJUGATIONS IN KARLUK DIALECTS OF SAMARKAND REGION

Tillabayeva Zilola Rakhmatillayevna,

doctor of philosophy (PhD) in philological sciences, Independent researcher of the Uzbekistan-Finland Pedagogical Institute

Annotatsiya: Ushbu maqolada dastlab qarluqlar tili va lahjasining kelib chiqqanligi to‘g‘risidagi ma‘lumotlarga to‘xtalib o‘tilgan. Samarqand viloyati qarluq shevalari va o‘zbek adabiy tilidagi kelishiklar, ularning almashinib qo‘llanilishi holatlari haqida fikrlar bildirilgan. Shevalarda qo‘llanadigan kelishik qo‘shimchalari va qadimiy yozma yodgorliklar tilida ularning uchrash shakllari to‘g‘risida mulohazalar yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Samarqand viloyati qarluq shevalari, qadimiy yozma yodgorliklar, adabiy til, morfologik shakl, asos, kelishik qo‘shimchalari, fonetik hodisalar, so‘zlashuv nutqi.

Аннотация: В данной статье основное внимание уделяется информации о происхождении карлукского языка и диалекта. Были высказаны мнения о диалектах Карлукского района Самаркандской области и договорах в узбекском литературном языке, их взаимозаменяемости. Обсуждаются союзы, употребляемые в диалектах, и формы их встречи в языке древних письменных памятников.

Ключевые слова: карлукские говоры Самаркандской области, древние письменные памятники, литературный язык, морфологическая форма, основа, суффиксы спряжения, фонетические явления, наречие, разговорная речь.

Abstract: This article focuses on information about the origin of the karluk language and dialect. Opinions were expressed about the dialects of the karluk region of Samarkand region and the agreements in the Uzbek literary language, their interchangeability. Conjunctions used in dialects and their meeting forms in the language of ancient written monuments are discussed.

Key words: karluk dialects of the Samarkand region, ancient written monuments, literary language, morphological form, base, conjugation suffixes, adverb, phonetic phenomena, colloquial speech.

Kirish. Mustaqillikka erishgach, o‘zbek shevashunosligi doirasida o‘zbek shevalarining fonetik, leksik, grammatik, morfologik qurilishida ro‘y berayotgan jarayonlarni tadqiq etish sohasida katta ishlar amalga oshirildi. Shuningdek, dialektlarga o‘zbek adabiy tilini boyituvchi manba sifatida yondashish, lahjalarning va adabiy tilning bog‘liqligini o‘rganish, shahar tipidagi shevalarni aniqlash, tadqiq etish metodlarini ishlab chiqish muhim o‘rin tutadi. Zero, yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev: “Milliy o‘zligimizni anglash, Vatanimizning qadimiy va boy tarixini o‘rganish, bu borada ilmiy tadqiqot ishlarini kuchaytirish, gumanitar soha olimlari faoliyatini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash” [1] kerakligini haqli ta’kidlab o‘tganlar. Zero, “til doimo o‘shida, rivojlanishda bo‘lgan dinamik hodisadir”[2:61-b]. Zotan shevalarga oid so‘z va qo‘shimchalarning leksik-semantik jihatlarini aniqlash, lug‘aviy birliklar tarkibida uchrovchi grammatik hodisalarni ilmiy-nazariy jihatdan asoslash soha rivojida katta ahamiyat kasb etadi.

O‘tmishda qarluqlar tili va o‘ziga xos lahjasining hududlarga tarqalish sabablarini olim Karim Shoniyozovning xuddi shu masalaga tegishli kitoblarida uchratishimiz mumkin: “Qarluq lahjasi tarixan qarluq urug‘larining rivojlanishi asosida shakllangan va ular qadimgi tuku (turk) qabila birlashmasiga mansub bo‘lib, uzoq o‘tmishda Oltoyning g‘arbiy tumanlarida yashaganlar. Turk xoqonligining tashkil topishi bilan (552-yilda) g‘arbiy Oltoydan chiqib, Irtish daryosi sohillarini, Jung‘oriyani, Mo‘g‘ul tog‘ining janubiy yon bag‘ridan to Ile daryosining shimoligacha bo‘lgan hududni egallaydilar. Qarluqlarning katta qismi VI asr o‘rtalarida Sharqiy Turkistonni, Farg‘onani, Toxaristonning ayrim hududlarini tasarrufiga kiritgan edilar. X asrda Yettisuvni ishg‘ol qilgan va katta hududda hukmronlik qilganlar. Shunday qilib, VIII-X asrlarda Ile daryosidan to Sirdaryogacha, hozirgi Chimkent shahridan to Sharqiy Turkistongacha bo‘lgan o‘lkada yashagan barcha turkiy qabilalar qarluqlar hukmronligi ostida bo‘lgan. Qarluqlarning tili shu o‘lkadagi barcha qabilalar uchun umumiy bo‘lgan. Yettisuv, Farg‘ona vodiysi, Sharqiy Turkistonning Torim daryosigacha bo‘lgan hududda qarluqlar bilan birga chigil, xalaj, yag‘mo qabilalari ham yashaganlar, uyg‘urlar ham qarluqlar tarkibida bo‘lgan” [3:481-490-b].

Qolaversa, Karim Shoniyozov aynan Samarqand viloyatida qarluqlarning o‘troqlashgani, qo‘shni hudud aholisi bilan chambarchas aloqalari haqida shunday fikrlarni keltirib o‘tadi: “Movarounnahrda qariyb 200 yil hukmronlik qilgan Qoraxoniylar (qarluq) davlati 1041-yilda ikkiga bo‘linadi. Natijada g‘arbiy qismining markazi Buxoro, keyinchalik Samarqand bo‘lgan” [4:237-b]. Shunday qilib, IX-X asrlarda Yettisuvda, Toshkent vohasida, Movarounnahrda turg‘un yashovchi turkiyzabon aholi, yarim ko‘chmanchi, yarim o‘troq qavmlar uchun qarluq tili umumiy bir til bo‘lib qolgan. Tilning bu o‘zgargan formasiga o‘tishda chigillarning ham roli katta bo‘lgan. Qarluq-chigil tili bu qabilalar bilan yonma-yon va aralash yashagan boshqa turkiy qabilalarning va turg‘un yashovchi turkiy aholining dialektlarini birlashtirishda asos bo‘lgan, albatta [4:269-b]. Hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi oltita: bosh kelishik, qaratqich, tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishiklari o‘zbek shevalarida ham mavjud, biroq qarluq va ayrim o‘g‘uz shevalarida qaratqich kelishigi bilan tushum kelishigi bir xil (-ni) ko‘rsatkichga ega bo‘lib, formal jihatdan farqlanmaydi. Shunga asoslanib, V.V.Reshetov 1951-yilda Toshkent, Farg‘ona tipidagi shevalarda yagona qaratqich-tushum kelishigi mavjud deb ko‘rsatgan edi [5:86-b].

Asosiy qism. O‘zbek adabiy tilidagi oltita kelishik aynan Samarqand viloyati qarluq shevalarida to‘rt xil holatda uchraydi. Tushum va qaratqich kelishigi -ni shaklida, jo‘nalish va o‘rin-payt kelishiklari -ga ko‘rinishida qo‘llanadi: *Mäktäbgä qälli. (Maktabda qoldi.) Ukäsini koylägini älli. (Ukasining ko‘ylagini oldi.)*

Kelishik qo‘shimchalari gapda ot va otlashgan so‘zlarni grammatik jihatdan shakllantirib, gapdagi vazifasini ifodalab, boshqa gap bo‘laklari bilan bog‘lashga xizmat qiladi. Bu xususiyat ham adabiy tilga, ham shevalarga birday daxldor.

O‘zbek adabiy tilida oltita kelishik qo‘shimchasi beshta grammatik qo‘shimchalar bilan ifodalanadi. Xususan, Samarqand viloyatining Urgut, Kattaqo‘rg‘on, Oqdaryo, Tayloq kabi hududlari shevalarida jo‘nalish va o‘rin-payt kelishiklari qorishiq holatda uchrab, jo‘nalish-o‘rin-payt shaklida qo‘llanadi. Masalan, *bāzārgā sātādu, kočājā čiqāmān* kabi.

Kelishik qo‘shimchalarining mazkur lahjada almashinib qo‘llanishi holatlari Sh.Shoabdurahmonov tomonidan izohlangan: o‘rin-payt kelishigi o‘rnida Samarqand-Buxoro shevalarida jo‘nalish kelishigining qo‘llanishi uchraydi. Masalan, *Bü ādāmlār sāni āldinqā nimā qilādi?//ad. Bu odamlar sening oldingda nima qiladi? Män tojgā edim. //ad. Men to‘yda edim.*

Kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, jo‘nalish kelishigi asosan o‘rin-payt kelishigi o‘rnida qo‘llanadi. Ushbu kelishik qarluq lahjasida deyarli ishlatilmaydi: *jolgā čopān učrāgān, Sāmārqāndgā bārüvdik, Sāmārqāndgā jašājdi* [6:156-b].

Shuningdek, qaratqich kelishigi *-i* unlisi ko‘rinishida qisqarib kelishi mumkin: *Sizi xānāñiz. (Sizning xonangiz.)*

Jo‘nalish kelishigi *-ä, -jä* shaklida qisqarib kelishi mumkin: *Bāxčājā bā. (Bog‘chaga bor.) Sizä işim bā. (Sizga ishim bor.)*

Ushbu sheva turida *-dan* chiqish kelishigi assimilyatsiya hodisasiga uchrab, *-zān* shaklida ishlatilishi mumkin: *Āllizān ketāppan. (Oldingizdan ketyapman.)*

Qaratqich va tushum kelishigi shakllari bir xilda, ya‘ni *-nī, -dī, -tī, -lī* qo‘shimchalari bilan ifodalanadi: *ujnī tāmi, jigittī kordim, qizdī učrattīim, tālli šāxi* va hokazo.

Jo‘nalish va o‘rin-payt kelishiklari ham bir-biriga mutanosib tarzda bir xil ko‘rinishda *-gā, -jä, -kā, -qā, -ñä* shakllarida uchraydi: *fermāgā işläymān, bāyčājā qoydim, işkā borade, tāqqā ketāpti, tāmnā čiqāpti, qāqqā ketāpsān* tarzida.

Qaratqich va tushum kelishiklari ko‘pgina o‘zbek shevalarida bir xil ko‘rsatkichga ega bo‘lishiga qaramasdan, ularning har biri mustaqil kelishik sanaladi. Jo‘nalish va o‘rin-payt kelishiklari haqida ham xuddi shu fikrni takrorlash lozim. Mazkur kelishiklar qo‘llanilishi, vazifalari, ma‘no xususiyatlari kabilar bilan o‘zaro farqlanib turadi. Bu, ayniqsa, gap ichida yaqqol ko‘zga tashlanadi [6:148-b].

Shuningdek, qaratqich kelishigidan oldin kelayotgan so‘z tarkibida egalik qo‘shimchasi uchraydi. Tushum kelishigidagi so‘z o‘zidan keyingi fe‘l turkumiga mansub so‘zga ma‘no va grammatik jihatdan bog‘lanib kelganligi uchun ham bu ko‘rsatkichga ega emas.

Bosh kelishik qo‘shimchasiz holatda barcha shevalarda bir xil qo‘llanadi. Ushbu holat adabiy til va shevalarda uchraydi. Ayniqsa, bu kelishikdagi

so‘z ega, ot-kesim, izohlovchi-aniqlovchi kabi bosh va ikkinchi darajali gap bo‘laklari sifatida kelishi mumkin: *Sālimā siznikigā edi* (Kattaqo‘rg‘on). *Bugun juk kelādu* (Urgut).

Samarqand viloyati qarluq shevalarida qaratqich kelishigi *-ni, -di, -ti, -i* ko‘rinishlarda uchraydi: *Sävetti väqtijä dādām rājis bolgān* (Oqdaryo). *Māni gāpim bitta* (Kattaqo‘rg‘on).

Qaratqich kelishigi belgisiz holatda ham ishlatilishi mumkin: *qišlāq fermiri* (Kattaqo‘rg‘on). Demak, ot yoki otlashgan so‘zlarning qaratqich yo tushum kelishigi shaklida ekanligini qaralmishdagi egalik qo‘shimchasi va fe‘l orqali aniqlanadi. Biz tadqiq etayotgan hudud shevalarida tushum kelishigi *-ni* ko‘rinishida uchraydi. *Mällärni suyār, bälām* (Samarqand sh.). *Märžānāni dokāndä kordim* (Kattaqo‘rg‘on). Ba‘zi holatlarda mazkur kelishikning *-li, -ti* shakllari bilan ham ifodalanishi kuzatiladi: *Tāydi qār bāsıptu* (Urgut). Samarqand viloyati qarluq shevalarida tushum kelishigining assimilyatsiya fonetik hodisasiga muvofiq *-zi, -mi, -li, -ši, -pi, -či* kabi ko‘rinishlari ham bor. Bu holatni ayniqsa Samarqand viloyatining Kattaqo‘rg‘on, Urgut, Tayloq, Oqdaryo tumanlaridagi qishloq aholisi nutqida kuzatish mumkin. Jumladan, *čāčči orib āl, bizzi hävligā kelli, dilli xāfā qillu, šāmmi očir, čäppi jāq, pässi tüzälä* kabi. *-in, -in* tushum kelishigi shakli tarixiy yozma yodgorliklar matnida ko‘p uchraydi. Shuningdek, O‘rxun-Enasoy yodgorliklarida hozirgi *-ni, -nī* ko‘rsatkichlari ham to‘la ravishda qo‘llanilgan. Qolaversa, *-iy, -ig, -uy, -ug* kabi ko‘rinishlari ham mavjudligi yodgorliklar materiallarida uchrab turadi [6:149-b]. Bu holat qarluq shevalarining unsurlari ildizi qadimiy yozma yodgorliklarga borib taqalishidan dalolat beradi.

Samarqand viloyati qarluq shevalarida jo‘nalish kelishigi asosan *-gā* shaklida qo‘llanadi. Bu grammatik ko‘rinish ham unli, ham undosh tovush bilan tugagan so‘zlarga bir xil qo‘shilaveradi. *Lāš-lušlārini tepägā čiqārđi* (Tayloq). *Mehmāngā bādduk* (Urgut). Chuqur til orqa tovushlari bo‘lmish q, g‘ tovushlariga qo‘shilganda *-qā* tarzda qo‘llaniladi: *bāqqā bādduk, tāqqa čixtik, qišlāqqā bādduk* (Urgut). Ba‘zi holatlarda so‘zlarning oxiri k, p, s, t, sh, h kabi jarangsiz tovush bilan tugagan so‘zlarga *-kā* tarzda qo‘shiladi: *iškā bārdim, qāpkā sāl, sutkā tāmiyzi qoštım, tāsķā xamir qil* kabi.

So‘z yuritilayotgan hudud shevalarida *-gā, -jä* qo‘shimchalari o‘rnida ham tushum kelishigi qo‘shimchasining qo‘llanilishi shevalarning o‘ziga

xosligi bilan belgilanadi. Masalan, *ortāyimni bārip ajtiņ, māni kutiņ, hāzir siz kirāsiz dedi* (Kattaqo‘rg‘on). Ushbu hududlarda, shuningdek, jo‘nalish kelishigi belgisiz qo‘llanib kelishi ham mumkin: *Dādām sāhār mārđāndān bāzār kettilā. Ulār doxtir bārdilā* (Oqdaryo).

Samarqand viloyati qarluq shevalarida muloqot qiluvchi kishilar nutqida o‘rin-payt kelishigi –*dā*, –*tā* ko‘rinishida qo‘llanadi. –*dā* shakli asosan jarangli va uli tovush bilan tugagan asoslarga qo‘shilib keladi: *Āylārdā korinmādi* (Kattaqo‘rg‘on). *Dālādā iślājdu* (Urgut).

So‘zlarning oxiri jarangsiz undosh bilan tugallanganda –*tā* shaklidan foydalaniladi: *Tāškenttā iślājāpti* (Tayloq).

Tilshunos Nazar Rajabov o‘z kitobida qorluq-chigil-uyg‘ur guruhiga kiruvchi shevalardan Samarqand, Buxoro, Qarshi, Kattaqo‘rg‘on, Urgut, Shahrisabz kabilarda o‘rin-payt kelishigi bilan jo‘nalish kelishigi ko‘rsatkichlari bir-biridan kam farq qilishi va aralash holda qo‘llanishini alohida ta’kidlab o‘tadi [5:154-b]. Darhaqiqat, sheva vakillari bilan muloqot qilinganida bu ikkala kelishik shakllari deyarli –*gā* qo‘shimchasi bilan ifodalandi: *Oqišgā bolli. Bāxčāgā bārip kel* (Tayloq).

Shu o‘rinda mashhur rus olimi Y.D.Polivanovning Samarqand viloyati shevalariga bag‘ishlangan ishlarida ham bu holatga alohida e‘tibor qaratilgan. Xususan, *bāčālā māktābgā oqijdi; kiši jānijā toppāncāsi bār* (Samarqand); *bizā qišlāqqā turāmiz* (Buxoro); *Sāmārqāndgā jāšājdi* (Qarshi) kabi.

Yuqorida keltirilgan misollardan anglashilib turibdiki, o‘rin-payt kelishigi shakli –*dā* vazifasda keluvchi –*gā* grammatik shakli oxiri unli va jarangli tovush bilan tugagan so‘zlarga, –*kā* variant esa jarangsiz undosh bilan tugagan so‘zlarga, –*qā* shakli chuqur til orqa undoshlaridan keyin qo‘shilib keladi: *Iškā bolli* (Samarqand). *Tāqqā bolāmān* (Tayloq). Ayrim holatlarda –*gā* qo‘shimchasi yumshoq talaffuz qilinib, –*jā* shaklida ham uchraydi. *Šejā bugunčā qāliņ* (Kattaqo‘rg‘on).

Shuni alohida ta’kidlab o‘tish lozimki, O‘rxun-Enasoy yozma yodgorliklari tilida o‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasi o‘rnida –*ā*, –*jā* shakllari qo‘llanadiki, bu qarluq lahjasiga mansub shevalarning uzoq tarixiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tganligidan dalolat beradi.

Demak, nodir yozma yodgorliklar, o‘zbek adabiy tili va Samarqand viloyati qarluq shevalari tahlilidan

shu ma’lum bo‘lmoqdaki, o‘rin-payt kelishigi deyarli shakliy bir xillikka ega. Shuningdek, ushbu kelishik turli shakllarda ham namoyon bo‘ladi, ammo o‘zakka qo‘shilib kelishi o‘xshash. Og‘zaki nutqda, shevalarda o‘rin-payt, jo‘nalish kelishiklari belgisiz qo‘llanib, bosh kelishikka o‘xshab ketishi mumkin, lekin bunday vaziyatlarda ularni bosh kelishik sifatida qabul qilmasdan, mazkur kelishiklarning belgisiz shakli sifatida qarash lozim: *šāhār ketmāq, bāzār ucrātmāq* tarzida.

Samarqand viloyati qarluq shevalarida chiqish kelishigi qo‘shimchasi –*dān* shaklida ishlatiladi. Bu holat uning adabiy til bilan mushtaraklik hosil qilishidan dalolat beradi. *Beštā-beštādān žāylājāptu* (Tayloq) kabi.

So‘zlarning jarangsiz tovush bilan tugagan negiziga –*tān* shakli qo‘shilib keladi: *U sirā gāptān qāmājdu. Tāštānam qātti-e q bu ādām* (Urgut).

Xulosa. Kuzatishlarimiz asnosida –*dān*, –*tān* qo‘shimchalaridan tashqari, assimilyatsiya hodisasi ta’sirida –*nāj*, –*nān*, –*lān*, –*dān*, –*tān* kabi ko‘rsatkichlari ham uchraydi: *gullān jumšāq, nānnāj āziz bol, qānnān qorqāmān, Tāškānttān kelāpmān* (Samarqand) va hokazo. O‘rxun-Enasoy yodgorliklarida, “Devonu lug‘otit turk” asarlarida chiqish kelishigi –*dān*, –*tān*, –*din*, –*tin* shakllari orqali ifodalanadi. Jumladan, *kāptān, ondān, oyuздān, tanišdin* (O‘rxun-Enasoy yodgorliklari), *mendin, kišidān, eštān, jāldān* (“Devonu lug‘otit turk”). Alisher Navoiy va o‘sha davrda ijod qilgan zamondoshlari asarlarida chiqish kelishigi –*din* ko‘rsatkichi (*hajringdin, andin*) bilan ifodalangan. Mazkur kelishik shakli diaxron nuqtayi nazaridan boshqa kelishiklarga qaraganda biroz keyin shakllangan. Ungacha uning o‘rniga o‘rin-payt kelishigi shakli qo‘llangan. Qolaversa, qadimgi yozma yodgorliklarda ham ushbu kelishik juda kam uchraydi. Samarqand viloyati qarluq shevalarida ishlatiladigan chiqish kelishigi qo‘shimchasi o‘zbek adabiy tilidagi singari ish-harakatning bajarilish o‘rnini, paytini, sababini, obyektini ifodalab keladi.

Yuqorida keltirilgan tahlillardan umumiy xulsa qiladigan bo‘lsak, biz tadqiq qilayotgan hudud shevalarida kelishik qo‘shimchalarining miqdor jihatdan ko‘pligi fonetik hodisalar bilan bog‘liq. Ammo o‘zbek adabiy tilida bo‘lgani kabi kelishiklar soni oltita. Biroq, asosan, to‘rt xil shaklda almashinib qo‘llanadi. Buni yuqoridagi tahlillar asosida ham ko‘rishimiz mumkin. Qolaversa, qadimiy asarlarda, Alisher Navoiy va o‘sha davrda ijod qilgan

zamondoshlari asarlari tilini tadqiq etganimizda ham aynan Samarqand viloyati qarluq shevalarining ayrim grammatik ko'rsatkichlari uchraydiki, bu hudud shevalarining qanchalik ko'hna sheva ekanligidan, uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tganligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил, 28 декабрдаги “Тараққиёт йўлимизнинг шиддати янада ошаверади” мавзусидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи. 2018 йил, 29 декабрь.

2. Нурмонов А. Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари. – Тошкент: Академнашр, 2010.– Б. 61.

3. Шониёзов К. Қарлуклар ва уларнинг тили ҳақида айрим мулоҳазалар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари.–Тошкент: Фан .– Б.481–490.

4. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.– Тошкент: Шарқ .–Б.237.

5. Шаабдурахманов Ш. Қарлукское наречие узбекского языка. – Ташкент, 1983. –С.86.

6. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996 – Б.269.

